

יחידות יהודיות בצבא האדום

דב לוין

ציון מחצית היובל לפלישת הנאצים לברית-המועצות חוזר ומסב את שימת-לבנו למידת השתתפותם הפעילה והישירה של היהודים במסגרת צבא זה. תוך עשרים וחמש השנים שחלפו למן ימי הקרבות המרים, כשהציבור היהודי בעולם הרחב ניזון בעיקר מרסיסי ידיעות בלתי-שיטתיות ובלתי-בדוקות על גבורתם של לוחמים יהודיים בצבא האדום וביחידות פארטיזאניות¹, ועד ימינו — שבהם כבר נעשה סיכום כלשהו של העובדות² — עדיין לא פגו סקרנותם וערנותם של חוגים רחבים לפרשה זו. יתר על כן, משיתגלה חומר נוסף, הן על-ידי מוסדות-מחקר בברית-המועצות והן במקומות אחרים בעולם, יעסיק עוד נושא זה שנים רבות את ההיסטוריוגרפיה היהודית והלא-יהודית כאחת.

לאור נתונים שפורסמו לאחרונה³, ואשר לפיהם לחמו בשורות הצבא האדום כ-500,000 לוחמים יהודים, שמהם היו לפחות 124 בעלי דרגת גנראל ו-121 בעלי תואר "גיבור ברית המועצות", ולאור עובדת קיומן של פורמאציות לאומיות מיוחדות בטריטוריה של ברית-המועצות (כמו הצבא הפולני והצ'כוסלובאקי) או אף בתוך הצבא האדום (כמו הקורפוס הלאטבי, האסטוני והדיביזיה הליטאית), מתעוררת מאליה השאלה שניתן לשאלה בשני ניסוחים שונים, דהיינו: (א) למה לא קמו בימי מלחמת-העולם השנייה פורמאציות צבאיות יהודיות (דוגמת האחרות הנ"ל) בברית המועצות? (ב) האם היו נסיונות להקמת פורמאציות צבאיות יהודיות בברית-המועצות במלחמת-העולם השנייה? מהעדר עובדות רלבאנטיות ומיסמכים לא ניתן להשיב תשובה מבוססת לשאלה הראשונה, אף-על-פי ששאלה זו מעצם טיבה אינה מחייבת אלא תשובה הערכתית או אינטרפרטאטיבית, ולכל היותר עשויה היא להיות בגדר השערה גרידא ונסמכת בדרך ההיקש ממה שידוע לנו על מדיניות ברית-המועצות לגבי קיום יחידות פארטיזאניות יהודיות-לאומיות במלחמת-העולם השנייה⁴.

- 1 H. Levy: Soviet Jews at War, London, Apr. 1943 ; דאָס יידישע פּאַלק אין קאַמפּ קעגן פּאַשיזם, מאַסקווע 1945.
- 2 נחמן בלומנטל, יוסף קרמיש: יידישער מיליטערישער אנטויל אין דער צווייטער וועלט מלחמה; פאלק און ציון, ירושלים, אפריל 1965, עמ' 24—33; מול האויב הנאצי, לוחמים מספרים. (1939—1945), תל-אביב, 1961.
- 3 יוסף גורי: מקורות לחקר לחימת היהודים בצבא האדום במלחמת העולם השנייה, ידיעות יד ושם, ירושלים, אוקטובר 1964, עמ' 1—7; יוסף גורי: יהודים בעלי תואר "גיבור ברית המועצות", ידיעות יד ושם, ירושלים, יוני 1966, עמ' 31—42.
- 4 מ. כהנוביץ: מלחמת הפרטיזנים היהודים במזרח אירופה, תל-אביב, 1954, עמ' 138—143; ספר הפרטיזנים היהודים, מרחביה 1958, כרך א', עמ' 79—81; 86—90; 130—133; 177—178.

להלום בכל הכוח, בחימה שפוכה, על מקום מושבו של אותו עיווי. לא אלה קדושה כי קדשה... את תזנוניך הצעת לאחי, ליוסף שר העיר, לפרוקונסול הרומי, לפיבוס העבד זהוב-השיער... היה הולם ומלהג, ובלי דעת חזר בלהגו על כל הדברים בגנותה של מרים, שהשמיעה שלומית באוזניו במקום הזה, ואשר הרגיזוהו אז עד לרציחה כשקר מתועב ועלילה מאוסה. ופיבוס זה קיפח את ראשו, ותלתליו הזהובים נסתפגו בדמו, ואני, אני הוא שציוויתי לעורפו... ופיבוס היה למק... ופיבוס בן בגידתך היה לרקב... — היה הולם ומתגרה תוך סביאת נקם ותאוות עינויים אכזרית. ופתאום שמט ממנו הפטיש, זרועותיו נזרקו למעלה, כטובע, פיו נפער ומתוכו הבקיעה צריחה דקה, נשיית, מחרדת-לב. תוך כך נצנח כמתעלף ארצה.

לשמע הצריחה השליכו העבדים איש את כלי מפצו מידו ונמלטו אחווי בעתה מן החדר. מחלתו הבלתי-ידועה של הורדוס, שהצריחה היתה מבשרת את בואה, הפילה בזרותה אימת מוות על אנשי הארמון. כל מי שנודמן לו להימצא במחיצתו של הורדוס בשעת התקפה היה מפטיק אף מן העבודה החשובה והדחופה ביותר ובורח, ושום איום שבעולם אינו יכול לעצור בו.

החדר נתרקן כהרף-עין ובו ברגע ממש, כרוח רפאים שעלה מתחתיו, הופיעה נעמת בפתח. בלי קול התליקה לתוך החדר והבריחה בנחת את הדלת. בפני הציפור שלה ניכרה שמחה משונה. עם כל חרדתה לבטחונה ולבריאותו של יונק שדיה המה היתה מצפה להופעת מחלתו, שבזמן חוליו היה המלך שייך רק לה, ותופשית היתה לחזור ולתת מוצא לכל אותם מלות החיבה והפינוק עם שירי הערש, שהיו שמורים אתה ליונק שדיה, כשהם רעננים ולהוטי אהבה כאשר היו בימי ינקותו. היא מצאה את הורדוס מוטל פרקדן, בפישוט גפיים, על הרצפה, כולו מיטלטל בפירכוסים חזקים ותכופים. עיניו הפקוחות היו קמות ומזוגגות, קצף הלבין בזוויות פיו, ומבין שיניו הצמודות בכוח ביצבץ החוצה חוד לשונו, וחוטי ריר טבולים בדם, מלווים הדים עמומים של אנחות רחוקות, נתמשכו מפיו לתוך דבלולי זקנו.

מתון-מתון, בלי רעש, הבריכה נעמת את עצמה למראשותי החולה, דלתה מחובה להב ארון של סכין בלי ידית והגיחתו תחת ראשו. הלהב הנושן והחלוד, ששימש בידה כתרופה לחולי זה של הורדוס, שמור בחובה תמיד מאז הופעת המחלה, מוכן בכל רגע לשימוש. אחר גחנה מעליו, ימינה החזיקה בסנטרו המזוקן, שמאלה חפנה את חוטמו הבשרי, הגמום, ובמשיכה אחת חזקה הפרידה את הלסתות זו מזו. בתנועה זריזה הצליחה להכניס את הלשון הפצועה שנשתחררה לתוך הפה, ומיד שבו הלסתות ונצטמדו. עתה תלשה שערה מפרע שערותיה והשחילתה לתוך אחד מנחיריו של החולה. חיטטה בנחיר רגע קל, עד שבא פרץ של זרירות והדף את השערה החוצה. חיכתה באורך-רוח עד שפסקו הזרירות וחזרה על המעשה באותו נחיר. כך עשתה שלוש פעמים בכל אחד מנחיריו.

לבסוף הניחה את השערה השרויה במיץ חוטמו של החולה לרוחב מצחו, בין עיניו, התיישבה ברגליים שלוחות לפנים, הרימה בזהירות את ראשו והשכיבה אותו בחיקה, עם שנתנה את קולה הניתר בשיר-ערש אדומי. עוד הצלילים הממושכים, היבבניים, נופלים עליו בקול כבוש התחילה להסתמן בחולה הטבה מתקדמת מהר. הפירכוסים נחלשו והלכו עד שפסקו לגמרי. הלסתות נתפרדו והפה נפער קימעא בנשימה קצובה. והנה התחילו העפעפים לרדת מעט-מעט על עיניו. והנה אחזתו תנומה שקטה ורגועה. בו ברגע פסקה הריגה. עתה ישבה הזקנה בלי נוע והגה והאזינה מאושרת לנשימתו.

כנימוקים עיקריים משוערים של המדיניות הסובייטית לגבי הקמת יחידות יהודיות לאומיות ניתן למנות: (א) במידה שהוקמו בברית-המועצות במלחמת-העולם השנייה יחידות לאומיות, נכללו בהן לאומים מוכרים שייצגו מדינות אוטונומיות בפנים ברית-המועצות, או סוברניות מתוך לברית-המועצות, ומילאו בין השאר פונקציה פוליטית חשובה במערכת המדיניות של ברית המועצות. אבל היהודים לא הוכרו כלאום במלוא מובן המלה, ומכל שכן שלא ייצגו שום מסגרת מדינית מוכרת ולא היו רוב מניינה של האוכלוסייה בשום חבל ארץ בתוכה; (ב) ההכרה לפעול נגד הטענה בתעמולה הגרמנית, שלפיה המערכה הצבאית והמדינית של ברית-המועצות נוסדה ומנוהלת בעיקרה על-ידי קומיסארים יהודים; (ג) החשש שבמקרה של כשלון, מפלה, נסיגה או נפילה בשבי של יחידה יהודית-לאומית, תימצא עילה להגברת הדעות הקדומות על פחדנות וחוסר כושר קרבי בקרב היהודים — מצד אחד, ולנקמנות אכזרית מיוחדת מצד האויב, מצד אחר. ניתן היה להוסיף שורה של השערות נוספות, הנשענות גם על הסברים הגיוניים וגם על לימוד גזירה-שווה של תופעות אחרות ממעמדם של היהודים בברית-המועצות והיחס אליהם⁵, אך כאמור אין עדיין תחת ידינו עובדות בדוקות העונות על השאלה הנדונה, ואין צריך לומר מיסמכים משכנעים בנושא זה. לא כן הדבר לגבי השאלה השנייה, שעצם ניסוחה מחייב תשובה עובדתית בלבד.

להלן מובאות עובדות מספר, שאומנם חלקיות הן ואין בהן כדי לענות במלואה על השאלה שהעמדנו, ומכל שכן שאין בהן כדי לתת תמונה מקיפה ושלימה ממה שאירע בעניין הנדון. עם זה רשאים אנו להניח לפיהן, שבתקופת מלחמת-העולם השנייה היו נסיונות נוספים דומים לאלו המובאים להלן.

בידיעה לאקונית, שפורסמה בעיתון "הארץ" מיום 24.11.1941, תחת הכותרת "נדחתה הצעת גדוד פולני יהודי ברוסיה", מסופר על התייעצות שקוימה בברית-המועצות בין נציגי הממשלה והצבא הפולני פרופ' קוט וגנראל אנדרס לבין נציגי הציבור היהודי: מר זיידנמאן (ציוני), מר ארליך ומר אלטר ("בונד"), על הקמת גדוד יהודי מבין הפליטים הפולנים היהודיים בפיקודם של קצינים פולנים. בהמשך הידיעה האמורה מצוין, שלאחר דיון בעניין זה הוחלט לדחות את ההצעה מתוך נימוקים מעשיים שונים. מה היו פרטי ההצעה ומה היו המניעים לה, מי צידד בה ומי התנגד לה, ומה היו הנימוקים המעשיים שבעטיים נדחתה ההצעה — על כך אין הידיעה האמורה ב"הארץ" מוסרת דבר⁶. פרטים נוספים הזורעים אור על פרשה סתומה זו מצאנו בין זכרונותיו של הרב הצבאי הראשי של חילות פולין בברית-המועצות, שפורסמו עשר שנים לאחריה. והרי העובדות המסתברות ממקור זה⁷:

5 דוגמה אופיינית ליחס זה עשויה לשמש הערתו של סטאלין באחת משיחותיו עם גנראל אנדרס ב-1941: "אכן היהודים הינם חיילים עלובים". Stanislaw Kot: Conversations with the Kremlin and Dispatches from Russia. London, 1963, p. 153. להלן "קוט".

6 אינפורמציה דומה בעניין זה באותה תקופה פורסמה גם בעיתון היהודי "יידישע שטימע" בדראגסי מיום 29 בנובמבר 1941 תחת הכותרת: "פרייוויליקע אפטיילונג פון פוילישע יידן ביי דער רויסער ארמיי".

7 לייב שטישעקאטש: געטא קולטובאנקא. געשיכטע פון פראיעקט צו שאפן א יידישן לעגיאן ביי דער פוילישער ארמיי אין סאוועט-רוסלאנד. ניו-יורק, פריס, תל אביב, 1951, עמ' 21. הדברים בטכסט להלן מבוססים על המובא במקור זה בעמ' 22—23.

רעיון הקמתה של יחידה יהודית לוחמת על אדמת ברית-המועצות נולד עוד באוגוסט 1941, משנתחם ההסכם הידוע בין סטאלין ושיקורסקי ומאות אלפי אזרחים פולניים שוחררו ממחנות-עבודה ובתי-סוהר לסוגיהם השונים. הוגי הרעיון הזה היו שלושה עסקנים יהודים נודעים ביהדות פולין, שהשתחררו אף הם במסגרת ההסכם הנ"ל: ד"ר מארק קהאן, מנהל עיתון "מאמענט" בווארשה ומראשי ברית הצה"ר⁸ איג'ו מירון שסקין, המפקד הראשי של "ברית החייל" בפולין; והרב לייב שטשעקאטש, אישיות ידועה בציבור היהודי התרדי בפולין. כפי הנראה הגו אנשים אלה את רעיונם כל אחד לחוד עד שנפגשו⁹, בנובמבר 1941, כמגוייסים בצבא הפולני שבברית-המועצות בעיירה האוזבקיט בוזולוק (מקום המטה הרוסי של הצבא הפולני) ושם החלו לשתף פעולה למען הקמת "הלגיון היהודי".

לפי התכנית הכללית, שהתגבשה אצלם, עתיד היה הלגיון המתוכנן לכלול כחמישים אלף גברים ונשים מבין יהודי פולין, שנמצאו אותה שעה בברית-המועצות כפליטים וכאסירים לשעבר, ואשר "מוכנים ומסוגלים לשאת נשק ולקחת חלק פעיל בשדה הקרב נגד הפולשים הנאציים". כמפקד הראשי הוצע איש-צבא פולני, ואילו המפקדים המשניים היו צריכים, לפי התכנית האמורה, להיות סמלים וקצינים יהודים. כן תוכנן, שלשון הפקודות תהיה יידיש. ליחידה זו הציעו גם דגל וסמל מיוחדים, ואילו המדים וסמלי הדרגה של לוחמיה יהיו כמו של שאר החיילים הפולניים, וכך תהיה זו בבחינת הגנה מסוימת על לובשיהם מחמת רדיפות אפשריות מצד ה-ג. ק. וו. ד. וכד'. כגרעין ללגיון המיועד ראו, כנראה, המתכננים את הבאטאליון שהתאמן אותה שעה במחנה קולט ביאנסק ושהיה מורכב, במקרה או שלא במקרה, מחיילים יהודיים בלבד. ואלה היו הנימוקים העיקריים להקמת הלגיון היהודי: (א) אלפים רבים של יהודי פולין גוהרים לשורות הצבא הפולני, והקרבות הרבים שיפלו בלי ספק מתוכם יזקפו אל נכון רק על חשבון העם הפולני; (ב) מכל מיני טעמים ידוע הדבר, שרבים מבין החיילים היהודיים נוטים להסתיר את יהדותם, בין אם הם ממלאים תפקידים בכירים ובין אם הם טוראים. קיימת אפוא הסכנה, שהעולם לא ידע על מציאותם בצבא הפולני בכלל ועל הצטיינותם בקרב בפרט; (ג) קיום יחידה יהודית מרוכזת עשוי להביא בפני העולם כולו את האמת על תפקידם הקרבי ומידת הצטיינותם של היהודים במלחמה נגד היטלר, ועל סמך זה ניתן יהיה בבוא הזמן לשוב ולדרוש מן העולם, כאות הערכה לתרומתם הצבאית וכפיצוי לקרבנותיהם של לוחמי היחידה היהודית הזאת, מדינה יהודית.

8 לפי העדות שמסר ד"ר מארק קהאן ב"יד ושם" תל אביב (ק"ק 2468/212 — להלן "קהאן") השתתף הוא יחד עם מירון שסקין בימים הראשונים לפרוץ המלחמה בפולין בדיונים עם ראש ממשלת פולין סקלאדקובסקי בעניין הקמת לגיון של יהודים פולנים במלחמה נגד ההיטלריזם (קהאן, עמ' 8).

9 ד"ר מ. קהאן אף החל כבר בשיחות על נושא זה בהיותו חייל במחנה הצבא הפולני בטוצקווא (אוזבקיסטן) עם מפקדו הפולני של מחנה זה, גנראל טוקאזשבסקי, עמו היה מיודד עוד לפני המלחמה. נקודת-המוצא לשיחה זו, שהתנהלה בחברת קציני המטה של הגנראל, הייתה המתיחות ששררה במחנה בין המגוייסים היהודים והפולנים. כהצעה קונקרטיית לשיפור מצב זה הציע ד"ר קהאן להקים לגיון יהודי במסגרת הצבא הפולני. כתוצאה מתגובתו החיובית של טוקאזשבסקי, שדיווח על ההצעה לגנראל אנדרס, הסכים האחרון לקבל את ד"ר קהאן במטהו בבוזולוק (קהאן, עמ' 8).

בעוד ד"ר קהאן נטל על עצמו לנהל תעמולה לרעיון הלגיון היהודי בין יהודי בוולוק (שברובם הסתייגו ממנו מחשש למעמד אורחותם ורכושם שנותר בפולין), התקבל מר מירון שסקין לראיון אצל המפקד הראשי של צבא פולין בברית-המועצות הגנרל אנדרס. בשלב זה גילה גנרל אנדרס יחס ידידותי לתכנית הנדונה, ברם "מאחר שלתכנית הקמת הלגיון היהודי נודעת משמעות פוליטית" — אמר — "יש לפנות, לצורך המשך הטיפול בתכנית זו, אל שגריר פולין בברית-המועצות, הפרופ' קוט". בסיכום השיחה הוחלט לספח את שסקין למטכ"ל הפולני בבוולוק, כדי שיוכל לעמוד על תגובותיהם של הקצינים הבכירים בצבא הפולני לתכנית הלגיון.

עוד לפני השיחה עם השגריר קוט נפגש מירון שסקין, בנובמבר 1941, בקויבישאב (מקום מושבה הארעי של הממשלה הסובייטית) עם שני מנהיגי ה"בונד", ויקטור אלטר והנריך ארליך, וכן עם מר לודוויג זיידנמאן (ציוני כללי)¹⁰ לשם ליבון נוסף של ההצעה וגיבושה מבחינה מעשית. נראה שבגלל התנגדותם של שני אנשי ה"בונד" והססנותו של זיידנמאן לא חלה התקדמות בהצעה הנדונה. גם פרופ' קוט שעמו נפגשו בעניין זה, לפי עצת גנרל אנדרס, התחמק מתשובה ברורה.

ברם, אחד האישים שבידם היה להכריע בעניין זה היה גנרל שיקורסקי, שהגיע אותה שעה מלונדון. לפי התכנית עמד שיקורסקי לקבל לשיחה, בהיותו בבוולוק, את הפול-קובניק הפולני גאלאדיק (המפקד המיועד של הלגיון היהודי) ואת מר שסקין עצמו, ואולם הוא ביטל את פגישותיו עמהם וכן את ביקורו במחנה קולטוביאנסק. לאחר נסיעתו סולק שסקין מתפקידו, ובצבא הפולני הלכה וגברה האנטישמיות וקבלת חיילים יהודים בדיביזיות 7, 8, 9, 10, שהוקמו באותו זמן, הופסקה כליל. כאחת הסיבות העובדתיות לרתיעתו של הגנרל שיקורסקי מן הדיון בהצעה האמורה מונה הרב שטשעקאטש את התזכיר הסודי, ששלח פרופ' קוט לרמטכ"ל הפולני¹¹ ושלפיו עלולה היתה הקמת לגיון יהודי במסגרת הצבא הפולני להתפרש בחוץ-לארץ כניסיון ליצור גיטו לחיילים היהודיים בצבא הפולני. המטכ"ל הפולני, שגם קודם לכן לא היה גלהב להצעה האמורה, נאחו בנימוק זה ולא הביא אפילו את התכנית לידיעתו של גנרל שיקורסקי. הבאטאליון היהודי בקולטוביאנסק, בפיקוד האלוף גאלאדיק, שנועד לשמש גרעין ללגיון היהודי, חוסל אף הוא כעבור חודשים מספר וחייליו היהודים פוזרו ליחידות פולניות שונות¹². עד כאן

10 לפי הרב שטשעקאטש היה ל. זיידנמאן שליח הסוכנות היהודית, ובאותה תקופה שימש יועץ לענייני יהודים בשגרירות פולין בקויבישאב (שטשעקאטש, עמ' 8—9). לפי עדות קהאן, שימש זיידנמאן קונסול פולין בארצות-הברית בתקופת ממשלת מיקולאיטשיק (קהאן, עמ' 11).

11 שטשעקאטש, עמ' 21. בזכרונותיו של פרופ' קוט, שהובאו לעיל (הערה 5), מציין השגריר לשעבר את היחידות היהודיות במחנה קולטוביאנסק, אך איננו מזכיר את התזכיר למטכ"ל הפולני; "קוט" 182—183. יחסו של השגריר קוט הושפע במידה לא קטנה, לפי ד"ר קהאן, מהתנגדותם הנמרצת של עובדי השגרירות היהודיים ארליך, אלטר וזיידנמאן שטענו, כי "אסור לנו להיבדל מהפולנים" (קהאן, עמ' 11).

12 לעומת זאת טוען ד"ר קהאן, שהבאטאליון היהודי (כ-1,000 איש) הוקם על-ידו ביזמת האלוף אוקוליצקי (לאחר מכן גנרל ומנהיג א. ק.), "לאחר שעניין הלגיון היהודי היה למעשה אבוד", תוך תקווה להקים יחידות יהודיות נוספות אם נסיון הבאטאליון יצליח. ד"ר קהאן מציין את היחסים הלכביים, ששררו בין חיילי הבאטאליון היהודי לבין יחידות תיל-האוויר הפולני שבשכנות. קהאן, עמ' 12; על הסדר והאווירה הטובים ששררו במחנה קולטוב-

כל מה שידוע לנו על פרשת הניסיון להקמת לגיון יהודי מפליטי פולין על אדמת ברית-המועצות, ובלי ספק עשוי עוד להתגלות בעניין זה חומר עובדתי נוסף. אשר לנסיונות להקים יחידות יהודיות במסגרת הצבא הסובייטי נודע לנו לאחרונה על פעולת יחיד, שקשה אף לכנותה כניסיון. אבל מאחר שמקור הידיעה הוא אוטנטי ויש יסוד להניח, כי המניע לפעולה זו פיעם בלבות יהודים רבים אחרים — מתקשרת ידיעה זו עם הנושא הנדון, כפי שנראה להלן.

בשלהי 1941 פנו מגורשים יהודים מאחת הארצות הבאלטיות (שהפכו זמן-מה לפני כן לרפובליקות סובייטיות) אל שלטונות מחנה המגורשים בברית-המועצות לאפשר להם להתגייס לשורות הצבא האדום על מנת להילחם נגד הגרמנים. תשובת השלטונות היתה שלילית ומוחלטת.¹³ אסיר יהודי אחד, לשעבר קצין נציבות בית"ר, לא זו בלבד שלא ויתר על פניותיו,¹⁴ אלא הכין ושלח לסטאלין תזכיר ארוך. בתזכיר זה כתב שחיילים יהודיים חייבים, מנקודת-ההשקפה ההיסטורית, להשתתף במלחמה במסגרת צבא יהודי ותחת דגל יהודי; ועל צבא זה להיות כפוף, מבחינת הפיקוד, למפקד העליון של הצבא האדום. בהמשך התזכיר הביע הכותב את תקוותו, שמתנדבים יהודים מכל העולם (כולל ארצות-הברית) ינהרו לצבא זה, דבר שעשוי לסייע בעקיפין להחשת פתיחתה של החזית השנייה. במקום תשובה הופיעה יום אחד במחנה המגורשים משלחת של אנשי ג.ק.וו.ד., בראשותו של גנראל, שהזמינה את בעל ההצעה לחקירה מקיפה ומעמיקה. בזה הסתיים העניין לגביו, ותוך תקופת השנים הרבות שהמשיך להיות בחזקת מגורש לא הוזכרה לו פנייתו זו מעולם.

★

אכן, גם אם ענינו באופן חלקי על השאלה השנייה לא קידמנו את נושא דיוננו אלא במעט. וזאת — לא רק משום החומר הזעום שידוע לנו עליו במלחמת-העולם השנייה, אלא שגם המעט הידוע לוקה בחוסר דיוק וחד-צדדיות, אינו מתבסס לגמרי על מיסמכים כתובים, ובעיקר אינו מגלה מה היתה עמדתם של השלטונות הסובייטיים בעניין ובאיזו מידה הגיע אליהם עניין זה לשלב של הכרעה. מחמת דלות משוועת זו בחומר רלבאנטי נהיה אנוסים אפוא להזדקק לחומר מסייע על נושא זהה בברית-המועצות עשרים-ושתיים שנה קודם לכן. מתוך העובדות המעניינות כשלעצמן עשויים אנו גם ללמוד שמץ דבר מן הגישה הסובייטית הרשמית להקמתן של יחידות יהודיות בתקופה אחרת, אך דומה, מבחינת הסכנה לברית-המועצות מבחוץ, ועל הגמישות הטאקטית שסיגלו לעצמם השלטונות העליונים על מנת למנוע סכנה זו.

ביאנסק, שבו כל הקצינים, פרט למפקד הראשי, היו יהודים, מספר בעדותו גם תת-קצין יהודי, ששרת שם באותו זמן. עד' פ — ק', מכון יהדות זמננו, תעוד בעל פה, עמ' 10—12.

13 באחד ממחנות המגורשים בצפון ברית-המועצות אספו שלטונות המחנה את העצירים וקראו בפניהם "אקט", שלפיו אין הם רשאים להתגייס לצבא האדום (מכון ליהדות זמננו, תעוד בעל פה, עדות ד"ר ה—ן, עמ' 10—11). במקומות-גירוש אחרים צוידו המגורשים בתעודות-אישור מיוחדות, בהן צויין שאין לגייסם בשום אופן לצבא האדום (מכון ליהדות זמננו, תעוד בעל פה, עדות שמעוני, עמ' 17).

14 שם, עדות יחזקאל יני, עמ' 19—20.

אם כי פרשת הקמתן של יחידות יהודיות בצבא הרוסי¹⁵ בשלהי מלחמת-העולם הראשונה משתרעת על תקופות שונות זו מזו (שלטון הממשלה הזמנית, השלטון הבולשביסטי ומלחמת-האזרחים), ניתן להבחין כמעט בכולן בכמה וכמה תנאים מסייעים, שפעלו להבשלת הרעיון ולהגשמתו: (א) המציאות המהפכנית הביאה אותה שעה בין השאר גם להתגבשות נטיות לאומיות בקרב בני הלאומים השונים, שהיו מדוכאים עד אז במסגרת האימפריה הצארית. כתוצאה מכך נוצרה בקרב הצבא גם התארגנות לאומית בצורה של ועדי חיילים (פולנים, אוקראינים, לאטבים, ליטאים, טאטארים ועוד) והתרכזותם בגדודים לאומיים שונים; (ב) האווירה בגדודים הלאומיים הללו (דרך משל: בגדוד האוקראיני ע"ש בוגדאן חמלניצקי) היתה לאומנית קיצונית כל כך, שהתיילים והקצינים היהודים המעטים שנקלעו בתוכם נאלצו לעזובם; (ג) מאחר שבעת מלחמת-האזרחים התייצבו גדודים אלו ואחרים לפקודתם של מחנות היריבים, קיימת היתה סכנה שכל צד יאשים את היהודים המשרתים בהם בהזדהות פעילה עם הצד-שכנגד; (ד) מחמת הוסר היציבות ואווירת ההתפרקות המשמעתית והמוסרית, ששררה אותה שעה בחלק גדול של היחידות הצבאיות (אף של הצבא האדום), לא זו בלבד שלוחמים יהודים לא יכלו להילחם במסגרתם נגד הפרעות שהלכו וגברו נגד האוכלוסיה היהודית, אלא קרה לא אחת שיחידות אלו עצמן, בהשתתפות אספסוף עירוני וכפרי, לקחו חלק פעיל בפרעות, שעיקר מטרתן שוד וביזה; (ה) כתוצאה מביטול כל החוקים המגבילים את זכויות כל אזרחי רוסיה, לרבות היהודים, ונוכח המחסור ששרר אז במיוחד בצבא האדום בכוח אדם בעל רמת-השכלה ראויה לשמה, גדל תוך זמן קצר ובאופן ניכר מספר הקצינים ובד"א היהודיים, שחיפשו אלטרנטיבה נאותה לפעילותם הצבאית. בגלל הגורמים שנוכרו לעיל (2, 3, 4), ובייחוד מתוך מניעים של הכרה ואחריות לאומית שעדיין היו השליטות ברחוב היהודי ברוסיה, לבשה תופעה זו ממדים ניכרים.

הפתרון שנתבקש למצב זה ונתמך הן על-ידי הציבור היהודי והן על-ידי אישים ידועים ביהדות רוסיה (כמו י. טרומפלדור) היה: הקמת יחידות יהודיות לאומיות "לאותם החיילים היהודים, הרוצים לעזוב את יחידותיהם ולהתרכז ביחידות יהודיות שלא ישאו אופי פוליטי, כך שבתוהו-ובוהו של מלחמת האזרחים לא ישמשו מכשיר למטרות פוליטיות זרות ובעת הצורך ישמשו אף כפלוגות מחץ נגד הפורעים שהשתוללו אז ברחבי רוסיה"¹⁶. אכן, ההרגשה שיהודי רוסיה עומדים בפני מבחן קשה מאין כמוהו ושבקרוב ייאלצו להגן "לא רק על מעמדם, אלא גם על נפשם", הניע בין השאר את יוסף טרומפלדור, מיד לאחר מהפכת אוקטובר, לפנות לשלטונות הצבאיים הבולשביסטיים בפטרו-גראד שיאשרו את הקמת "הגדוד היהודי המקובץ הראשון"¹⁷. יש לציין שרשיון עקרוני לגיוס מתנדבים יהודים לשם קיבוצם ליחידה צבאית מיוחדת ניתן עוד קודם לכן על-ידי מיניסטר-המלחמה של הממשלה הזמנית לפנייתה של ועדה יוזמת בראשותו של טרומפלדור, שהתכוונה להקים "לגיון יהודי".

15 סקירה תמציתית על נושא זה ראה: ספר תולדות ההגנה. כרך שני, עמ' 44—46. ת"א, 1959.

16 ז. גורדין, גדודים יהודיים מקובצים, ידיעות הוה"מ של צ.צ., ינואר 1918, צוטט לפי "ספר תולדות ההגנה", שם, עמ' 25.

17 הגדוד כונה ברוסית: "פיארווי סבודנוי יעוורעיסקי אוטריאד"; השווה להלן גם חלק שני של הערה 19.

בתחילת דצמבר 1917 אושרה בקשתו של טרומפלדור על-ידי המפקד הצבאי של פטרוגראד. "הגדוד היהודי המקובץ הראשון" היה לעובדה קיימת, ו"תכליתו העיקרית, אבל לא היחידה, להילחם בשחיתות הנערכות ביהודים"¹⁸. קיומה הקצר של יחידה זו הופסק כעבור חודשיים (סוף יאנואר 1918), בפקודת השלטונות הבולשביסטיים, שדחו יחד עם זה גם את תכניתו השנייה של טרומפלדור והיא הקמת "הסתדרות יהודית להגנה עצמית". ואולם נראה, שעצם הרעיון של גדוד יהודי ועובדת חתירתם של יהודים להעמיד עצמם במסגרת כזו, בין השאר, גם לרשות השלטונות הסובייטים לשם הדברת הקונטרר-בולוציה, לא נותרו בלי הדים חיוביים מסוימים בחוגי השלטונות. מכל מקום, כאשר איימה, חודש לאחר מכן (23.2.1918), התקדמות צבאות גרמניה הקיסרית על פטרוגראד, לא היסס הקומיסאריאט היהודי בעיר זו לפרסם כרוז לפועלים היהודים, שיצטרפו כיחידה לאומית מיוחדת, "היחידה היהודית הקרבית", לשם הגנת הבירה¹⁹. אם משום שנעצרה ההתקדמות הגרמנית, ואם משום סיבות אחרות, הדבר לא יצא לפועל; מכל מקום, לא ידוע אם אומנם היתה היענות ניכרת לקריאה זו. באותה תקופה הלכה וגברה תמיכתם של חוגים יהודיים ניכרים בצבא האדום מתוך אמונה, שהוא נלחם למעשה בפרעות. כך, למשל, התנדבו לשורות צבא זה "לא מעט מאנשי החלוץ וצעירי ציון, כדי לנקום בפורעים"²⁰. תהליך דומה החל להסתמן גם בחוגי ה"בונד" ו"פועלי ציון", ואין צריך לומר בקרב הקומוניסטים היהודים, שראו בהתגייסותם לצבא האדום חובה מפלגתית נאמנה. "היכנסו לצבא האדום" — נאמר באחד הכרוזים מאז²¹ — "והוכיחו שהרוח המהפכנית בין הפועלים היהודיים עדיין שרירה וקיימת". בשלב זה אין גם עדיין רמז על קיום יחידות יהודיות בצבא זה, או כוונה לאשר דבר זה. תזווה מסוימת בגישתם של המוסדות הצבאיים וכן הקומיסאריאט לענייני היהודים החלה להסתמן בסתיו 1918, עם חרפת האינטרבנציה הצבאית מבחוץ ומלחמת האזרחים, מצד אחד, והסיכוי להשתלט על מדינות הספר שבין רוסיה לבין גרמניה המהפכנית, מצד אחר. נוסף לכך הורגש אותה שעה בצבא האדום צורך רציני בכוח-אדם מהימן, ובמיוחד בחיילים שמוצאם מן הספר המערבי (פולין וליטא), "שמכירים היטב את התנאים המקומיים ואת השפות המקומיות".

מכלול גורמים זה היה רקע מתאים למימוש ההצעה, שהובאה אז לשלטונות הצבא האדום על-ידי מפלגת "פועלי ציון" (שתמכה בהתלהבות בהישגי מהפיכת אוקטובר, ורבים מחבריה כבר היו מגוייסים כיחידים בצבא האדום), להקמת יחידות יהודיות נבדלות, "שתיטבנה להילחם במיוחד בחזית המערבית, שם התרכזה מרבית האוכלוסיה היהודית"²² (תחום המושב). "ביחידות אלו" — נאמר בבטאון פועלי ציון לחיילים היהודים — "ישתחרר החייל היהודי מן האווירה האנטישמית המדכאה, בה ספוגים עתה המוני החיילים מחוסרי ההכרה בצבא האדום". נימוקים אלה ואחרים נכללו בתזכיר מיוחד,

18 יוסף טרומפלדור, תכלית הגדוד העקרת (מתוך הקובץ: מחיי י. טרומפלדור) תל אביב תשי"ג, עמ' 305.

19 ש. אגורסקי, דער אידישער ארבעטער אין דער קאמוניסטישער באוועגונג, מינסק 1925, עמ' 106. להלן "אגורסקי".

20 ספר צ. ס., תל-אביב 1963, עמ' 44, 259.

21 ווארשייט, מאסקווע, 15.3.1918 (לפי אגורסקי, עמ' 17).

22 די רויטע ארמיי, מאסקווע, 30.7.1919.

שהגיש הוועד המרכזי של מפלגה זו ל"מועצת ההגנה המהפכנית" (רעבויסאוויט) ²³. זמן קצר לאחר מכן (במאי 1919) הוקמו ברשות הממשלה הסובייטית יחידות יהודיות לוחמות, שגויסו מקרב פעילי מפלגת "פועלי ציון" ואוהדיה, שנשלחו לאחר תקופת אימונים קצרה לסתום פרצות מסוכנות, במיוחד בחזית הפולנית. לפרסום רב זכתה היחידה (הבאטאליון) ע"ש ב. בורוכוב (גדוד המשמר המינסקאי הראשון), שלחמה בגבורה בקיץ 1919 נגד הפולנים בחזית מינסק וסבלה אבידות קשות ביותר ²⁴.

אותו זמן נחלצו גם חוגי ה"יבסקציה" והקומיסאריאט לענייני היהודים לפתוח ב"תעמולה נמרצת בין הפועלים היהודים למען כניסתם לשורות הדיביזיה הסובייטית המערבית, שלאור המהפכה בגרמניה ונטישת הצבא הגרמני את האזורים הכבושים עשויה לזכות בלי ספק לתפקיד נכבד בביצור השלטון המועצתי בפולין ובליטא". "אנו קוראים לחברי רינו" — נאמר בכרוז, שפורסם בנובמבר 1918, מטעם הקומיסאריאט לענייני יהודים, לוועד המרכזי של הסקציות הקומוניסטיות היהודיות ²⁵ — "להיכנס לדיביזיה המערבית שזה עתה נוסדה, ובעיקר לגדוד הווילנאי, שם גם תהיה פלוגה יהודית מיוחדת. אנו מקווים שחברינו יגיבו בתמימות לקריאתנו וייכנסו בהמוניהם לגדוד הווילנאי". קריאה זו, שהופנתה בעיקר ליהודים יוצאי המחוזות המערביים של רוסיה, חזרה ונשנתה גם בכרוזי הסניפים המקומיים של הקומיסאריאט לענייני יהודים. בכרוז של הסניף בפרם, תחת הכותרת "הרשמו לפלוגה היהודית", מוצעת גם האפשרות למעוניינים להתגייס לפלוגה היהודית של הגדוד הווילנאי "לעבור מיחידותיהם הצבאיות לגדוד הנ"ל". הכרוז מסתיים בקריאה: "ליטא חייבת להיות שלנו" ²⁶.

אף על פי שמספר המגויסים היהודים לדיביזיה זו היה ניכר, לא נודע אם אכן הוקמה הפלוגה היהודית למעשה, או שהקמתה נפסלה ברגע האחרון על ידי החוגים הקיצוניים של ה"יבסקציה". חוגים אלה בלטו כבר בוועידה השנייה במוסקבה (יולי 1919) בתגובתם החריפה נגד המחייבים הקמת יחידות נפרדות ליהודים, מאחר ש"לספאראטיזם ממין זה עלולה להיות משמעות שלילית וחשדנות מצד הצבא האדום הרוסי, שיראה בפלוגות היהודיות מחנות שוביניסטיים לאומניים שאינם נלחמים לעניין המשותף, אלא יש להם כוונות לאומניות ספציפיות".

לעומתם טענו המחייבים ²⁷: (א) אין בהקמת היחידות היהודיות הנבדלות שום כוונות לאומיות, ובוודאי שלא קיימת "מחשבה על לגיונות ז'בוטינסקי חס ושלום"; (ב) ניתן יהיה להזכיר לשונאים (המנהלים הסתה אנטישמית בטענה שיהודים תופסים עמדות מרכזיות בצבא האדום, אך אינם מתגייסים לשורותיו כלוחמים) שליהודים יחידות קר-

23. ווייסבארד, די פארטיי אפן רויטן פראנט; דער פראלעטארישער געדאנק. מאסקווע, מס' 49—50, נוב. 1927. (בצילום המצורף לרשימה הנ"ל נראית יחידה צבאית של עשרות אנשים תחת דגל שעליו כתוב ברוסית: "גדוד הצבא-האדום הראשון של מפלגת הפועלים הסוציאלי דמוקרטית פועלי ציון").

24. בן שאול, בורוכובצי. אידישע ארבעטער צייטונג, 25.12.1921; השוה: ל. ח'ן. שמוני, נעכטן, בענאס איירעס 1959, עמ' 337; השוה גם "אגורסקי" שם, עמ' 105—106.

25. אגורסקי, עמ' 17.

26. ש. (ס) אגורסקי, די יידישע קאמיסאריאטן און די יידישע קאמוניסטישע סעקציעס (1918—1921), מינסק 1928, עמ' 111.

27. שם, עמ' 212—213.

ביות קומוניסטיות שלהם; (ג) היחידות היהודיות תוכלנה במקרה של פוגרום לשמש אמצעי מצוין להגנה עצמית; (ד) מאחר שהיהודים מרגישים לעתים קרובות שלא בנוח ביחידות המעורבות של הצבא האדום ועליהם לעמוד בפני כל מיני עלילות וזלזולים, יש סיכוי שעם קיום יחידות נפרדות יגדל מספר החיילים היהודים המשרתים בצבא האדום. כפשרה זמנית בין הצדדים נתקבלה הצעתו של ראש הקומיסאריאט לענייני יהודים, החבר דימנטשטיין: "לא לשים לב לצד העקרוני, אם צריך להתקיים צבא יהודי — איש לא אמר זאת — אלא לצד המעשי. מקום שם טוב יותר, שם יש ליצור יחידות-צבא-אדום כאלו. על כן נצביע לא בעד ולא נגד, אלא נמסור זאת לרשות הוועדים האזוריים".

מסתבר שבוויכוח הזה, שנמשך גם בכל תקופת מלחמת האזרחים, הלכה וגברה לבסוף יד השוללים²⁸ את קיום היחידות היהודיות הנפרדות עד כדי כך, שהוועדה המיוחדת לתעמולה צבאית של ה"לבסקציה", שפעלה במסגרת המחלקה המדינית של ה"רעבוינ-סאויעט", שלחה תועמלנים מיוחדים לחזיתות, ש"ינהלו פעולות הסברה בין החיילים היהודים בצבא האדום ולא יתנו להקים יחידות יהודיות נפרדות, וישתדלו בכל האמצעים לחסל את הספאראטיזם הלאומי, שה'בונד' ו'פועלי ציון' רצו לקיים בין החיילים היהודים". במאמר שנתפרסם ברית-המועצות ב-1925 מסכם עסקן ותיק של ה"לבסקציה" את פרשת היחידות היהודיות הנפרדות, "שהוכיחו את עצמן כמזיקות"²⁹ בגלל הסיבות הבאות: (א) רציחתם המיידית של חיילי היחידות היהודיות במקרים שנפלו בשבי האויב; (ב) ריכוז חיילים יהודים ביחידות מיוחדות הגביר בצבא האדום את האנטישמיות ("שהתנהלה על-ידי הקונטרריבולוציה") בטענה, שהיהודים אינם משרתים בצבא האדום.

★

מוכן שאין בחומר שהובא למעלה כדי למצות את הנושא שלפנינו, ועדיין טעונה הפרשה חקירה שיטתית ויסודית. ואולם גם מתוך העובדות המעטות הללו ניתן להסיק ולהבין שמקמה מתהליך התגבשותה של ההשקפה הסובייטית לגבי בעיות שרותם של חיילים יהודים במסגרות מיוחדות גם במלחמת-העולם השנייה.

28 "אנו מודיעים" — נאמר בהחלטות הוועידה השנייה של הסקציות הקומוניסטיות היהודיות שהתקיימה במוסקבה בימים 2-6 ביוני 1919 — "שאנו בהחלט נגד קיום יחידות לאומיות יהודיות בצבא האדום". שם, עמ' 231. יש לציין, שבאותה ועידה הופיע כאורח-כבוד יו"ר הוועד הפועל המרכזי הכל-רוסי מיכאיל קאלינין, שהתעלם בדברי ברכתו מן הוויכוח הנטוש על יחידות יהודיות אך הדגיש במיוחד את ה"צורך להפית בלב ההמונים היהודים רוח קרבית על מנת שיוכיחו לשונאיהם בנשק בידיים שהם אינם פסלים אילמים, ושישיבו בעופרת על כל פגיעה בהם; רק כך עשויים השונאים לרחוש כלפיהם דרך ארץ". שם, עמ' 105.

29 א ג ו ר ס ק י, עמ' 105.